

O. H. Reviakina

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE PROBLEM OF PERSONAL HEALTH

The paper examines the main theoretical and methodological approaches to the problem of personal health in psychological science. In this work for the study of personal health, we use the principles of systematic and synergetic approaches. By incorporating these principles, we can enumerate the properties of personal health: maintain the integrity, transparency, expediency, self-organization. Using the cognitive, emotional and behavioral factors, we can adjust the level of personal health. The systems are self-organized, able to maintain internal stability when exposed to the external environment, they are finding ways of self-preservation, not to break down and even improve its structure. Therefore, combining the principles of systematic and synergetic approach, we can list the following properties of a healthy individual as a system: the integrity of the property, through which the cognitive, value-sense orientation, and volitional subsystem and elements being in a hierarchical communication system form a healthy person; transparency feature, which is that the health of the individual depends on the ability of the individual to exchange of matter, energy and information with the environment, and it can be both a consumer and a source; the property of feasibility manifested in the presence of a healthy individual as of a feedback mechanism that makes the system more stable, reliable and efficient; the property of self-organization, by which a healthy person as a system to store internal resistance when exposed to the environment and even improve its structure. In such a way, changing and correcting cognitive, emotional and behavioral factors, we can positively influence the level of personal care in general.

Keywords: personal health, systematic and synergetic approach.

Подано до редакції 08.04.2014.

УДК 159.922.6

М. К. Романова

**РОЗВИТОК ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ В ОНТОГЕНЕЗІ
ЯК ЧИННИК ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ**

Представлено інтегративний підхід до вивчення розвитку екологічної свідомості особистості в онтогенезі. Досліджено психологічні особливості розвитку екологічної свідомості особистості та розвиток екоцентризму як чинників особистісного зростання.

Ключові слова: екологічна свідомість, інтегративний підхід, стадії розвитку екологічної свідомості особистості, продуктивна стратегія розвитку, деструктивний напрям розвитку особистості.

Постановка проблеми. Сучасна екологічна криза актуалізує необхідність спрямування світоглядного розвитку особистості від егоцентризму до екоцентризму. Головною передумовою виживання та процвітання людства є готовність кожної дорослої особистості до усвідомлення себе унікальною розумною частиною єдиного цілого – ноосфери Землі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням гармонійної взаємодії у системі «людина – природа» займається екологічна психологія. Екологічна свідомість, як предмет екологічної психології, вивчається такими науковцями, як А.А. Алдашева, О.В. Білоус, Е.В. Гірусов, О.В. Грезе, С.Д. Дерябо, В.В. Медведєв, В.П. Онопрієнко, А.А. Фурман, Т.Ф. Юркова, В.О. Ясвін та ін. Екологічна свідомість як феномен розглядається в соціогенетичному, онтогенетичному і функціональному аспектах [8, с. 8].

Екологічна свідомість в цілому найбільш адекватно може бути охарактеризована за трьома параметрами-векторами: психологічна «протиставленість» – «включеність» людини у світ природи, «об'єктне – суб'єктне» сприйняття природи, «прагматичний –

непрагматичний» характер взаємодії у системі «людина – природа». Головним орієнтиром екологічної освіти є формування в особистості розуміння єдності людини і природи, що сприяє виникненню в неї психологічної включеності у світ природи [8, с. 157].

Сучасні науковці вивчають особливості взаємодії людини і природи з позиції якісно змістовної характеристики суб'єктивного ставлення. Параметр суб'єктивного ставлення, що дає його якісно-змістовну характеристику, називають *модальністю* [2; 8; 10]. Виокремлюють чотири типи модальності ставлення до природи: 1) об'єктно-прагматичний, 2) об'єктно-непрагматичний, 3) суб'єктно-прагматичний, 4) суб'єктно-непрагматичний. Дослідники визначають, що особистість з високо розвинутою екологічною свідомістю має суб'єктно-непрагматичний тип модальності ставлення до природи, що зумовлюється її «включеністю» у світ природи.

Одночасно з модальністю найважливішою характеристикою суб'єктивного ставлення до природи є параметр *інтенсивності* – показник, який визначає, в

яких галузях і якою мірою проявляється дане ставлення [10, с. 43]. Науковці виокремлюють чотири компоненти інтенсивності екологічної свідомості: перцептивно-афективний, когнітивний, практичний і вчинковий (В.О.Ясвін, 1993). У цілому, від перцептивно-афективного до вчинкового компоненту інтенсивності зростає ступінь прояву суб'єктивного ставлення в зовнішньому плані, а також значущість власної, надситуаційної активності особистості [2; 8; 10].

Екологічна свідомість як феномен розглядається з позицій структурного (С.Д.Дерябо, С.В.Шмалей, В.О. Ясвін) та соціально-психологічного (Г.В.Акопов, Є.І.Чердимова) підходів. Проте, враховуючи роль духовного виміру свідомості особистості (В.Франкл, Б.Г.Мещеряков, В.П.Зінченко) та трансцендентних явищ у розвитку людини, як частини гармонійного цілого – Всесвіту (Л.П.Журавльова, В.В.Козлов, О.П.Колісник), актуальною є реалізація інтегративного підходу до вивчення особливостей розвитку екологічної свідомості особистості.

Таким чином, **об'єктом** нашого дослідження є психологічні особливості екологічної свідомості особистості, а **предметом** – особливості розвитку екологічної свідомості особистості в онтогенезі з позиції інтегративного підходу.

Метою роботи є дослідження особливостей розвитку екологічної свідомості в онтогенезі з позиції інтегративного підходу. Розв'язуються наступні **завдання**: обґрунтування інтегративного підходу до вивчення особливостей розвитку екологічної свідомості в онтогенезі; вивчення психологічних особливостей розвитку екологічної свідомості особистості.

Виклад основного матеріалу. Свідомість є найскладнішою реальністю, що має свою та ієрархічну структуру, яка до кінця ще не визначена, та по-різному трактується науковими дослідниками. Одним із різновидів свідомості, поряд з економічною, політичною, правовою, релігійною та її іншими видами, є екологічна, яка у вузькому сенсі трактується психологами, як ціннісне ставлення до природи.

Традиційно під *екологічною свідомістю* розуміється сукупність екологічних уявлень, існуючого ставлення до природи, а також відповідних стратегій і технологій взаємодії з нею [10, с.24]. Екологічна свідомість є цілісним конструктом і має певні особливості розвитку на різних етапах онтогенезу. Ядром екологічної свідомості особистості є її екологічні потреби, цінності та спрямованість, високий рівень розвитку яких зумовлює прояв екоцентричного світогляду людини [5]. Відповідно до принципів психологічної концепції ставлень особистості В.Н. М'ясищева, в структурі екологічної свідомості виокремлюються такі складові, як: ставлення до природи та Інших; характеристики самоставлення; особливості самоактуалізації особистості; емпатійні стосунки на основі взаємозв'язку внутрішнього світу суб'єкта з суб'єктивною реальністю (глибинною суттю оточуючого світу) [6].

Оскільки екологічна свідомість є феноменом, що

має біопсихосоціокультурну природу і є складним, багатовимірним, цілісним, ієрархічно структурованим системним утворенням, доцільно досліджувати її в рамках інтегративного підходу. Авторський інтегративний підхід є наслідком критичного аналізу та синтезу низки наукових досягнень. Так, В.Франкл доводить існування трьох онтологічних вимірів особистості: біологічного, соціального, духовного (В.Франкл, 1979). Е.Еріксон репрезентує низку стадій становлення ідентичності, на кожній із яких особистість робить вибір між двома альтернативами рішеннями вікових і ситуаційних задач, які зумовлюють її продуктивний або деструктивний розвиток [9]. В.І.Слободчиков та Є.І.Ісаєв розробляють теорію інтегральної періодизації розвитку суб'єктивності в онтогенезі [7]. А.Маслоу досліджує ієрархію людських потреб (А.Маслоу, 1943); Л.П.Журавльова обґрунтовує загально-психологічну теорію емпатії [3]. Ж.Піаже описує стадії розвитку інтелекту згідно генетичної епістемології (Ж.Піаже, 1925 - 1929). В.В.Козлов виокремлює принципи інтегративної психології (В.В.Козлов, 2007); О.П.Колісник описує психологічну систему духовного саморозвитку особистості (О.П.Колісник, 2012). В.Вульф і К.Ректор створюють такий напрям практичної психології, як холодинаміка та досліджують глибинний прихований порядок розвитку Всесвіту [1; 4].

З позиції інтегративного підходу у просторово-часовому розвитку екосвідомості ми виокремлюємо шість стадій її становлення, а також досліджуємо психологічні новоутворення на кожному з онтогенетичних етапів. При цьому, згідно теорії Е.Еріксона, **припускаємо**, що розвиток екологічної свідомості має дихотомічний характер, її періодизація становить епігенетичний ансамбль, в якому одночасно співіснують усі віки [7, с. 58]. Згідно кумулятивної закономірності розвитку психіки, кожна стадія розвитку екологічної свідомості плавно перетікає у наступну та є її основою. Нижчі форми екологічної свідомості зберігаються на подальших етапах онтогенезу та є підґрунтям для розвитку її вищих форм. Перехід із однієї стадії розвитку екосвідомості на іншу впродовж онтогенезу зумовлюється виникненням і розв'язанням вікової кризової суперечності [9]. У дорослому віці цей перехід відбувається внаслідок «квантового стрибка» у свідомості [1]. Розвиток екосвідомості в онтогенезі має стадіальний характер та певні особливості.

На **першій стадії** (від зачаття до 1,5 року) особистістю усвідомлюється фізичне оточення, формується базове ставлення до життя. Саме тому ця стадія розвитку екологічної свідомості називається **фізичною**. Особливості симбіотичного зв'язку з матір'ю на цій стадії є передумовою продуктивного чи деструктивного напрямку подальшого розвитку дитини. У випадку продуктивної стратегії розвитку особистості свідомості особистості наповнюються потенціалом життєвої енергії, сили, здоров'я. Останні сприяють створенню міцного підґрунтя для позитивного розвитку

екологічної свідомості, оскільки вона будується на надії (позитивному сприйманні світу), відчутті безпеки та довірливому ставленні до оточуючого світу [7; 9].

У випадку деструктивного напрямку у дитини розвивається схильність до хвороб, безсилля, фізичного згасання, ізольованості [4]. Внаслідок цього виникають девіації в розвитку екологічної свідомості дитини, оскільки вона відчуває безнадійність, недовіру до оточуючого світу, боїться життя й уникає спілкування та діяльності [9].

Особливості розвитку екологічної свідомості особистості на фізичній стадії її розвитку проявляються в полярних ставленнях до світу природи: «протиставленості» або «включеності» людини у цей світ [2; 8; 10]. Така полярність зумовлюється мірою сформованості почуття безпеки та довіри до оточуючого середовища. При умові наявності підсвідомого страху дитина відчуває себе поза або над оточенням, тому протидіє природі, намагається її підкорити та знищити. У випадку розвитку такої недовіри і «протиставленості» екологічна свідомість розвивається у напрямку антропоцентризму. Лише на підґрунті безпеки, доброзичливого ставлення до фізичного світу, особистість здатна відчувати власну «включеність» у світ та рухатися до екоцентризму.

Відповідно до структури інтенсивності як параметра екологічної свідомості, на фізичній стадії її розвитку переважає перцептивно-афектний компонент [2; 8; 10]. На основі симбіотичної емпатії, яка забезпечує Я – Ти зв'язок дитини з матір'ю, а через неї – зі світом, розвивається елементарна стадія [3, с. 60]. Ця стадія є передумовою для розвитку наступних якостей особистості: базисна довіра, надія [9], заземлення (відчуття енергетичної єдності із Землею як трансформація дитячого анімізму), хазяйновитість, ґрунтовність, вміння бути «тут і тепер», життєстійкість, любов до Землі, як до Матері (архетип колективного підсвідомого за К.Юнгом). Наприкінці фізичної стадії відбувається дійсне одухотворення само-буття дитини [7, с. 247].

На наступній стадії (1,5 – 4 роки) дитина усвідомлює себе, свої якості, відокремлюючись від матері, та, за висловом В.Вульфа [1], вчиться бути особистістю. В класичній психології ця стадія співпадає з етапом «усвідомлення психічного Я» (за Д.Б.Ельконіним). Дитина розкриває власну особистість, проявляє особисту творчість, під час спілкування з батьками вчиться стверджувати саму себе і на цьому досвіді створює базис для первинної самооцінки [1; 7]. Саме тому *друга стадія* глибинного порядку називається *особистісною*.

У ситуації кризи трьох років у дитини розвивається контрзалежність, а потім, при умові її продуктивного вибору, такий тип незалежності, при якому, довіряючи інтуїції і самопізнанню, вона відчуває себе окремою, унікальною істотою. Якщо особистість пішла в напрямку деструктивного розвитку внаслідок відсут-

ності підтримки чи, навпаки, надмірної опіки з боку батьків, у її психіці виникають передумови до виникнення самозаперечення, страху, злості, різних захисних механізмів [4], а також сумнівів у власних силах і сорому [9]. Вище зазначені негативні психічні явища виникають також і у тієї дитини, яка деструктивно розвивалась впродовж першої стадії. Цей факт зумовлено кумулятивною закономірністю психічного [3].

На цій стадії самооцінка дитини розвивається у межах між «Я – хороший» або «Я – поганий» і створює базис для виникнення певних характеристик самоставлення особистості: самоцінності, самоприйняття, самоприв'язаності й автономії як найважливішої якості, яка породжує відчуття справедливості [9]. Ставлення до зовнішнього світу інтеріоризуються у свідомості дитини в ставлення до самої себе.

Розвиваються монособ'єктні емпатійні стосунки та елементи особистісно-сислової емпатії. Внаслідок центрального новоутворення раннього дитинства – «Я сама» дитина стає суб'єктом усвідомлюваних дій [7, с. 254]. Ця нова форма організації свідомості створює базис для усвідомлення особистістю самої себе як унікальної частинки Цілого, розвитку «суб'єктного» типу модальності ставлення до світу природи та когнітивного аспекту розвитку її екологічної свідомості [2; 8; 10]. Деструктивна стратегія розвитку особистості на цій стадії зумовлює виникнення «об'єктного» типу модальності ставлення до оточуючого світу. У випадку продуктивного розвитку свідомості особистості розвиваються наступні її характеристики: воля, любов до себе, самоприйняття, адекватна самооцінка, гордість за досягнення [7, с. 254], здатність отримувати задоволення, особистісна творчість, автономність.

Внаслідок переживання кризи трьох років дитина активно включається в міжособистісну взаємодію (4 – 9 років). На *третій – міжособистісній стадії* розвитку свідомості особистість вступає у стосунки залежності з близьким оточенням (родичами, вихователями, першою вчителькою, іншими дітьми), внаслідок чого оволодіває новим способом свідомості – «буття разом» [4]. На цій стадії дитина вбачає в інших людях ніби іншого «себе» і вступає з ними в життєві стосунки, вирішуючи альтернативу між ініціативою і почуттям провини [9]. На цій стадії особистість навчається взаємодії, розвиває взаємоповагу та дружбу, дізнається про інтимність, усвідомлює зобов'язання перед іншою людиною [1] й об'єктами природи (свійськими тваринами, рослинами тощо), які є частиною її життя, в той самий час, як і вона є частиною життя її близького оточення.

Якщо на міжособистісній стадії особистість будує гармонійні власні стосунки з оточуючими, наповнюючи їх взаємоповагою, дружбою й інтимністю, вона розвивається у продуктивному напрямку. Внаслідок захоплення дорослими дослідницької активності дитини, що спрямована на навколишній світ, в неї розвивається цілеспрямованість, яка, за висловом Е.Еріксона [9], є інтегральною якістю та головним

результатом психічного розвитку людини на цій стадії. Якщо дорослі обмежують активність дитини чи занадто її критикують, у неї з'являється відчуття провини [9], ізольованості, схильність до маніпулювання, співзалежності. На підсвідомому рівні особистість ідентифікується з роллю догідника, ката чи жертви [4].

Впродовж цієї стадії внаслідок процесу екстеріоризації особливості самоставлення трансформуються в характеристики ставлення до оточуючих людей та світу природи. З'являються умови для розвитку екологічних потреб особистості та родинних і родових емпатійних стосунків [3]. Емпатія набуває особистісно-смыслового змісту.

На міжособистісній стадії в особистості розвивається ставлення до природи в межах «прагматичного — непрагматичного» характеру взаємодії з нею (параметр модальності). Також стрімкого розвитку набуває практичний компонент екологічної свідомості (параметр інтенсивності). Деструктивна стратегія розвитку дитини на цій стадії зумовлює розвиток об'єктно-прагматичного чи – у випадку гармонійної особистісної стадії – суб'єктно-прагматичного типів модальності ставлення особистості до природи. Продуктивна стратегія розвитку дитини створює умови для розвитку суб'єктно-непрагматичного або – у випадку дисгармонійної особистісної стадії – об'єктно-непрагматичного типів модальності її ставлення до оточуючого середовища. На цій фазі з'являються такі якості екологічної особистості: турбота, спрямована на близьких людей, свійських тварин і рослини; відповідальне ставлення до оточуючих і природи; вміння ефективно діяти у доречний час відповідно до об'єктивної реальності. Особистість, яка гармонійно розвивається, має такі характеристики самоставлення та ставлення до оточуючих: самовпевненість, самокерованість, позитивне віддзеркалене самоставлення (С.Р.Пантілеєв, 1989); вміння брати на себе відповідальність. Вона проявляє лідерські якості, взаємоповагу, щирість.

У ранньому підлітковому віці (10 – 13 років) особистість починає активно діяти в соціумі, в оточуючих її суспільних системах. На четвертій (соціальної) стадії, за висловом В Вульфа, особистість розвиває «соціально-структурне мислення» [1]. Внаслідок цього процесу підліток усвідомлює, яким чином люди працюють разом в усіх видах соціальних систем (сімейних, командних, релігійних, корпоративних тощо). На цій стадії особистість набуває навичок співпраці з групами людей за межами інтимних взаємин: вчиться відкритій довірі, колективній творчості, виконанню власної ролі у суспільстві [1].

На соціальній стадії розвиток особистості зумовлюється вибором між підприємливістю й ідентичністю та відчуттям неповноцінності, що призводить до змішення її ідентичності [9]. Відкривши глибину власного Я, внаслідок знаходження свого місця в системі людських стосунків, відчувши себе автором і твор-

цем власної біографії [7, с. 297] та повністю включившись у життя соціальних систем, особистість набуває таких якостей, як співробітництво, товариськість, відкрита довіра, колективізм, співтворчість. У випадку деструктивної стратегії розвитку, залишаючись пасивним, інертним і неспроможним задовольнити потребу у самовизначенні, підліток закріплює навички конформізму, осуду, модель поведінки «ти повинен» [4].

На цій стадії формується морально-етичний кодекс особистості. Розвиток екологічної свідомості концентрується навколо важливого новоутворення: усвідомлення єдності Світу та відчуття себе часткою Цілого – планети Земля. Тобто на четвертій стадії у випадку гармонійного розвитку особистості в її екологічній свідомості розвиваються елементи системності.

Впродовж соціальної стадії створюються умови для розвитку вчинкового компоненту інтенсивності екологічності свідомості, основною «одиницею» якого є акт морального самовизначення людини, яка діє «для Іншого» і спрямовується на зміну її оточення у відповідності зі своїм суб'єктивним ставленням до природи [2; 8; 10]. Особистість виступає в якості діяльносного суб'єкта у системі «природа – людина». Прояв учинкового компонента інтенсивності суб'єктивного ставлення до природи зумовлюється розвитком відповідної емпатійності, яка проявляється через симбіоз наступних типів емпатійних стосунків: homo-, zoo-, фіто- та квазіемпатії [3, с. 72-73]. Розвиваються групоцентричні й інтерсуб'єктні емпатійні стосунки.

Продуктивна стратегія розвитку особистості на соціальній стадії зумовлює становлення таких характеристик її ставлення до самої себе й оточуючих: контактність, гнучкість у спілкуванні, позитивний погляд на природу людини, потреба у пізнанні, висока моральність, відкритість, чуйність.

На *п'ятій стадії* (14 – 18 років) розвитку в особистості виникає, за словами К Ректора [4], «принципова свідомість», яка є більш інтуїтивною, ніж попередні типи, тому що пов'язана з базисними і трансцендентними принципами розвитку Всесвіту: любов'ю, усвідомленою довірою, чесністю, процвітанням, міццю й єдністю. Ці принципи виходять за межі індивідуальної свідомості та соціальних організацій, визнаються більшістю релігій і етичних систем і є частиною колективного несвідомого, яке описує К.Юнг [4]. Саме тому ця стадія має назву *принципова*.

У випадку продуктивної стратегії розвитку людина навчається жити згідно з вище зазначеними принципами, визнає обставини, які вона створила для самої себе, стає втіленням любові, віри, співчуття й узгодженості [1]. Це пробуджує в особистості здатність до прощення та прийняття самої себе, оточуючих та створює умови для самовираження завдяки втіленню у життя власних талантів та здібностей. Юна істота стає творчою особистістю, відкритою для

нових ідей, справедливості, турботи і доброти. Інтегруючи вище зазначені принципи у власне життя, людина перетворюється на цілісну, гармонійну екологічну особистість. Цьому сприяє характерна для юнацького віку спрямованість у майбутнє, прагнення зрозуміти й осмислити реальну дійсність як єдність, побудувати цілісне бачення світу [7, с. 311].

Однак, при умові розвитку в деструктивному напрямі особистість «закривається» від трансцендентних принципів і, спираючись на раціоналізм, набуває облуди, лицемірства, аморальності, прагматизму, дисгармонії [4].

На принциповій стадії створюються умови для розвитку внутрішніх особистісних ціннісних орієнтацій (А.І.Мотков, Т.О.Огнева, 2008), зокрема екологічних, та для їхньої переваги над зовнішніми цінностями. Розвивається універсальна емпатія, емпатійні стосунки забарвлюються духовним змістом. На цій фазі доросла людина починає реалізувати повний потенціал власних талантів і здібностей, внаслідок чого на працює наступні характеристики самоактуалізованої особистості: спрямованість до гармонійного життя та реалізації вищих цінностей, самодостатність, креативність, повна автономність, спонтанність (А.Маслоу).

З 18 років молода людина розвиває власну надтонку інтуїтивну «космічну» свідомість, яка налаштовує її бути чутливою до всього у світі і пов'язує з єдиним полем Всесвітнього Розуму [1; 4]. Так починається *шоста стадія*, яку автори холодинаміки називають *універсальною*. Універсалізація, або вихід за межі індивідуальності, є одночасно входом у простір загально- і надлюдських, екзистенціальних цінностей як до «власного іншого» [7, с. 196]. На цій стадії свідомість особистості розвивається до розуміння життєвих принципів соціальних систем і тому може, природним чином універсалізуючи ці принципи, застосовувати їх до всього матеріального і духовного світу та їх елементів. Людина вчиться жити єдиним цілим зі Всесвітом: не тільки любити свого ближнього, а й вважати кожний елемент Цілого (живу, неживу природу, людей) своїм ближнім.

На цьому рівні при будь-якій взаємодії з оточуючим світом особистість досягає цілком розкритої власної «Я» і гармонійно розширюється у Всесвіті [1]. Внаслідок цього людина відкривається енергіям Всесвітньої Любові, отримує сили з єдиного поля енергії і розуму, стає провідником мудрості, істинного знання [4]. Саме такою є свідомість багатьох видатних учених, духовних і світових лідерів, мистиків, мудреців, філософів зі світовим ім'ям. Універсальна стадія розвитку свідомості особистості є вищим потенціалом її екологічності й ідеалом, до якого спрямовується високодуховне сучасне людство.

На цьому етапі з'являється зріла особистість, що має екологічний тип спрямованості, високодуховні ідеали та розвинену трансфінитну емпатію. Доросла людина має можливість розширити свою свідомість і

повністю реалізувати у житті якості самоактуалізованої особистості.

Спрямовуючись по деструктивному напрямку розвитку, особистість відсторонюється від інших, від усього Всесвіту, перериває гармонійний розвиток власної свідомості та духовності. Навіть при наявності розвиненої ментальності, але без розширення свідомості, особистість прирікає себе на страждання і духовне нівелювання. У людини виникає безвір'я, почуття провини перед Богом або впевненість у власній величчі, неприйняття законів Космосу, одержимість своїми ідеями, які перетворюють її на тирана. Саме цей проявлений негатив призводить людство до матеріального розпаду, бездуховності й екологічної кризи.

Сучасна духовна особистість рухається у напрямку до універсальної ментальності, яка розвивається впродовж усієї історії людства і продовжує розвиватися онтогенетично [1]. Всі шість стадій розвитку екологічної свідомості мають не часову, а якісно-психологічну послідовність: наступна в якісному відношенні ступінь не обов'язково є наступною за часом та відбувається у вище зазначений онтологічний період, а може співіснувати з попередньою фазою, виникнути хронологічно раніше її та актуалізуватися у будь-якому віці людини.

Нарешті, у свідомості особистості існує Вищий потенціал, головний ідеал кожної людини. Це не власне «Я», що пізнає, а трансцендентна частина універсальної свідомості, яка існує поза простором і часом та проектується у паралельні світи та Всесвіти [4]. Лише при умові усвідомленого продуктивного вибору на всіх шести стадіях розвитку власної свідомості доросла особистість отримує можливість досягти рівня власного Вищого потенціалу. Позитивні зміни відбуваються лише тоді, коли особистість планомірно та свідомо розкриває власний Вищий потенціал і узгоджено живе з ним [4]. Головною умовою подолання онтогенетичних криз дорослості є ідеал людини, який живе в душі особистості на свідомому та підсвідомому рівнях [7, с. 359]. Саме цей ідеал спрямовує дорослу людину або до екоцентризму, або до антропоцентризму.

Вищий потенціал екологічної свідомості проявляється через розвинену екоцентричну особистість, життя якої сповнене високодуховним дієвим змістом. Для неї властиві такі прояви екологічної свідомості: «включеність» у світ, суб'єктно-непрагматичне ставлення до оточення, досить розвинений вчинковий компонент. Життєва активність та діяльність такої особистості мотивується екологічними потребами, в її аксіологічній сфері внутрішні, зокрема екологічні, цінності переважають над зовнішніми. Особистість із високим рівнем розвитку екологічності є зразком самоактуалізації, володіє універсальним рівнем емпатії, опановує трансфінитні емпатійні стосунки та є втіленням найкращих характеристик самоставлення.

Висновки та перспективи подальших досліджень:

1. Інтегративний підхід до вивчення екологічної свідомості передбачає дихотомічність її розвитку внаслідок продуктивного або деструктивного напрямів розвитку особистості на кожному з онтогенетичних етапів. Продуктивний розвиток екологічної свідомості є чинником особистісного зростання.

2. Рівень розвитку екологічної свідомості дорослої людини зумовлюється особливостями її особис-

тисного розвитку впродовж шести стадій онтогенезу.

3. Вищим потенціалом екологічності визнано особистість, яка свідомо реалізує продуктивні надбання на кожному з шести стадій розвитку її свідомості, спрямовується до екоцентризму та володіє універсальними принципами Всесвіту.

Перспективність своїх подальших досліджень вбачаємо у розробці психокорекційної програми з розвитку екологічної свідомості дорослої особистості, згідно принципів інтегративного підходу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вернон Вульф В. Холодинамика. Как развивать и управлять своей личностной внутренней силой: Под редакцией Л. Хохловой/ Перевод с англ. Г.Соболевой. - М.: Ассоциация Холодинамики, 1995. – 192 с.
2. Дерябо С. Д. Экологическая педагогика и психология / С. Д. Дерябо, В. А. Ясвин. – Ростов-на-Дону: "Феникс", 1996. – 480 с.
3. Журавльова Л.П. Психологія емпатії: Монографія. / Л. П. Журавльова. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 328 с.
4. Керк Ректор Дж. Холодинамика: руководство по отслеживанию / Общ.ред. А.Васильева. – М.: Ассоциация Холодинамики, 1997. – 104 с.
5. Романова М.К. Особливості структури екологічної свідомості дорослої особистості / М.К.Романова // ScienceandEducationNewDimension. Pedagogy and Psychology, I(7), Issue: 14, 2013. – С.

REFERENCES

1. Vernon Woolf, V. (1995). *Holodinamika. Kak krazvivati upravlyatsi svoe ilichnostnoivnutrenneisiloi [Holodynamics. How to develop and manage personal inner strength]*. L. Khokhlova (Ed.). (G.Soboleva, Trans). Moscow: Association of Holodynamics [in Russian].
2. Deryabo, S.D. (1996). *Ekologicheskaiapedagogikaipsikhologiya [Ecological pedagogy and psychology]*. Rostov-na-Donu: «Fenix» [in Russian].
3. Zhuravlova, L.P. (2007). *Psychologiya empatii. Monografiya. [Psychology of empathy: Monograph]*. Zhytomyr: Type of ZHS Unnamed after Ivan Franko [in Ukrainian].
4. KerkRektor, J. (1997). *Holodinamika: rukovodstvopootslezhivaniyu. [Holodinamika: manual tracking]*. Moscow: Association of Holodynamics [in Russian].
5. Romanova, M.K. (2013) *Osoblyvostistruktureyekologichnoisvidomostidorosloiosobystosti [Peculiarities of the structure of adult personality's ecological consciousness]*. *ScienceandEducationNewDimension. PedagogyandPsychology*, Volsi(7), Issue: 14. (pp. 268-272). [in Ukrainian].
6. Romanova, M.K. (2013). *Chynnyky rozvytku ekologichnoi svidomosti dorosloi osobystosti [Factors, influencing on development of ecological consciousness of adult personality]*. *Science and Education*. №7. (pp. 65-69) [in Ukrainian].

268-272.

6. Романова М.К. Чинники розвитку екологічної свідомості дорослої особистості / М.К.Романова // Наука і освіта. – 2013. - №7. – С. 65-69.

7. Слободчиков В. И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека: Развитие субъективной реальности в онтогенезе: Учебное пособие для вузов. / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. – М.: Школьная Пресса, 2000. — 416 с.: ил.

8. Шмалей С. В. Екологічна особистість / С. В. Шмалей – К.: Бібліотека офіційних документів, 1999. – С. 203-204.

9. Эрик Г. Эриксон. Детство и общество. Изд. 2-е, перераб. и доп. / Пер. с англ., научная редакция, примечания А.А. Алексеева. — СПб.: Ленато, АСТ, Фонд «Университетская книга», 1996.— 592 с.

10. Ясвин В.А. Психология отношений к природе / В.А. Ясвин. – М.: Смысл, 2000. – 456 с.

7. Slobodchikov, V.I.

(2000). *Osnovy psichologicheskoi antropologii. Psihologiya razvitiia cheloveka. Razvitiie subiektivnoirealnosstiv ontogeneze. Uchebnoeposobie dlia vuzov. [Fundamentals of psychological anthropology. Psychology of Human Development: Development of subjective reality in ontogenesis: Textbook for high schools]*. Moscow: School Press [in Russian].

8. Shmalei, S.V. (1999). *Ekologichna osobystist. [Ecological personality]*. Kyiv: Library of Official Documents [in Ukrainian].

9. Erik, H. Erikson. (1996). *Detstvo i obshchestvo [Childhood and Society]*. (A.A. Alexeev, Trans (Ed.)). Saint Petersburg: Lenat, АСТ, Foundation «University Book» [in Russian].

10. Yasvin, V.A. (2000). *Psihologiya otnoscheniik prirode [Psychology of attitude towards nature]*. Moscow: Smysl [in Russian].

М. К. Романова

РАЗВИТИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ В ОНТОГЕНЕЗЕ КАК ФАКТОР ЛИЧНОСТНОГО РОСТА

Представлен интегративный подход к изучению развития экологического сознания личности в онтогенезе. Исследованы психологические особенности развития экологического сознания личности и развитие эгоцентризма у взрослого человека как факторы личностного роста.

Ключевые слова: экологическое сознание, интегративный подход, стадии развития экологического сознания личности, продуктивная стратегия развития, деструктивное направление развития личности.

М. К. Romanova

DEVELOPMENT OF ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS IN ONTOGENESIS AS A FACTOR OF PERSONAL GROWTH

Integrated approach towards studying development of ecological consciousness of personality in ontogenesis has been considered. Psychological peculiarities of the development of personality's ecological consciousness and development of ecocentrism as factors of personal growth have been examined. Interrelation between personality's ecocentric outlook and high level of the development of its ecological consciousness has been determined. Personality's ecological needs, values and tendencies have been defined as the main parts of ecological consciousness. According to Myasistchev's principles of psychological conception of personality's attitudes, in the structure of ecological consciousness following components have been singled out: attitude towards nature and others; characteristics of self-attitude; peculiarities of personality's self-actualization; empathic relations. From the point of view of integrated approach in space-time development of ecological consciousness six stages of its coming into being have been examined; physical, personal, interpersonal, social, general and universal. Psychological new formations at every ontogenetic stage have been determined. Dichotomy of the development of ecological consciousness as a result of productive or deconstructive tendencies of personality's development at every ontogenetic stage has been demonstrated. Productive development of ecological consciousness is determined by the factor of personal growth. Personality which deliberately realizes productive achievements at each of the six stages of the development of its consciousness has a tendency to ecocentrism and has a command of general principles of the Universe has been admitted as the highest ecological potential. A person with a high level of ecology is an example of self-actualization, has a universal level of empathy, masters transfinite empathy relations and embodies the best characteristics of self-attitude.

Keywords: ecological consciousness, integrated approach, stages of the development of personality's ecological consciousness, productive development strategy, deconstructive tendency in personality's development.

Подано до редакції 08.04.2014.